

Gordan Ravančić*

Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća

Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija?*

Poredbom dubrovačkih izvora za drugu polovinu 14. stoljeća ustanovljeno je da se kroničarski opisi epidemija koje su u to vrijeme pogodile Dubrovnik moraju uzimati s rezervom. Nužna je provjera podataka koje donose dubrovačke kronike, i to poglavito sučeljavanjem s podacima sadržanim u suvremenim zapisnicima dubrovačkih vijeća. Nažalost, za dio godina u promatranom razdoblju ti zapisnici nisu sačuvani, no kao „kontrolni element” provjere točnosti kroničarskih zapisa mogu poslužiti oporuke, čija je brojnost rasla upravo u godinama kad je Grad pogodila epidemija.

Ključne riječi: Dubrovnik, epidemije, kuga, oporuke, kronike, povijesni izvori

Razdoblje kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka u europskoj povijesti obilježeno je cikličkim pojavama epidemija kuge. Štoviše, pojedini istraživači drže da su upravo posljedice tih cikličkih epidemija unutar tzv. druge pandemije kuge jedan od ključnih poticaja za modernizaciju i razvoj predmodernih europskih društava prema ranome novom vijeku. Naime, hipoteza koja se provlači u tim radovima naglašava važnost demografskoga gubitka za onovremeno tržište rada, što je posljedično pokrenulo procese koji su utjecali na promjenu tehnologije proizvodnje i daljnji tijek intelektualnoga razvoja srednjovjekovne Europe.¹ Nadalje, prema

* Gordan Ravančić, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: gordan@isp.hr

** Rad je nastao u sklopu projekta *Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti* (IP-2019-04-2055), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹ Ole J. Benedictow, *The Complete History of the Black Death* (Woodbridge: The Boydell Press, 2021); David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1997), *passim*; Philip Ziegler, „Educational, Agricultural, and Architectural Impact

različitim procjenama, demografski gubitak uzrokovan epidemijama kuge u Europi, globalno gledano, rezultirao je time da se Europa demografski oporavila, tj. vratila na brojnost populacije s početka 14. stoljeća, tek na samom pragu prve industrijske revolucije.² Pritom svakako treba imati na umu da su visoki natalitet i doseljavanje siromašnijega stanovništva u perspektivnija područja i zajednice (poput primjerice gradskih naselja) svakako doprinosili tome da su se pojedine predmoderne zajednice brže demografski oporavljale od drugih.³ Istovremeno srednjovjekovna i ranomoderna društva uglavnom nisu mogla ponuditi potpuno učinkovit način „borbe” protiv naleta epidemija, iako su tadašnji liječnici i znanstvenici na različite načine pokušavali spriječiti i liječiti kužna oboljenja.⁴ U sklopu tih pokušaja „borbe” protiv epidemija o čijim su uzročnicima i načinima širenja zapravo vrlo malo (ili ništa) znali izdvaja se primjer grada Dubrovnika. Njegovi su vijećnici već 1377. iznjedrili prvu razmjerno učinkovitu protuepidemijsku mjeru,⁵ čija će se inačica u vidu karantene zadržati kao jedan od osnovnih protuepidemijskih alata i do današnjih dana.

of the Black Death”, u: *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999), 102-108; Don Nardo, *The Black Death* (Detroit: Gale, Cengage learning, 2011), 53-63; Robert S. Gottfried, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York; London: Macmillan Publishers, 1983), 129-160; Daniel Williman, ur., *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague. Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center of Medieval & Early Renaissance Studies* (New York: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982), *passim*; Klaus Bergdolt, *La peste nera e la fine del medioevo* (Monferrato: Edizioni Pieme Pocket, 2002), 303-329; Dušanka Dinić, „Uticao kuge od 1348. na privredu Dubrovnika”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960): 11-33.

² Şevket Pamuk, „The Black Death and the origins of the ‘Great Divergence’ across Europe, 1300-1600”, *European Review of Economic History* 11 (2007), br. 3: 289-317 (posebno tablica na str. 294). Glede smrtnosti vidi i: Benedictow, *The Complete History of the Black Death*, 869-876.

³ Gordan Ravančić, „Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije crne smrti 1348. u Dubrovniku”, u: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana: SAZU, 2006), 418-419; Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: Boydell Press, 2004), 248-256; Rinaldo Comba, „Il rilevamento demografico: prima e dopo la peste nera”, u: *La peste nera: Dati di una relata ed elementi di una interpretazione – Atti del XXX Convegno storico internazionale*, ur. Enrico Menesto (Spoleto: Convegno storico internazionale, 1994), 155-173; Pamuk, „The Black Death”, 293-294, 305-307.

⁴ Philip Ziegler, *The Black Death* (London: Penguin Books, 1998), 15; Geoffrey Marks, „Medieval Medicine’s Response to the Black Death”, u: *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999), 57-64; Lavoslav Glesinger, *Povijest medicine* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 113.

⁵ O tome detaljnije vidi: Mirko Dražen Grmek, „Le concept d’infection dans l’antiquité et au Moyen-Âge, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)”, *Rad JAZU* 384 (1980): 9-55; Zlata Blažina Tomić, Vesna Blažina, *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533* (Montreal; Kingston: McGill Queen’s University Press, 2015), 106-109; Tatjana Buklijaš, „Kuga: Nastajanje identiteta bolesti”, *Hrvatska revija* 2 (2002), pristup ostvaren 24. 7. 2021., <https://www.matica.hr/hr/326/kuga-nastajanje-identiteta-bolesti-20909/>.

Iako je u znanosti navedeni utjecaj kužnih epidemija na ekonomski i društveni razvoj Europe nedvojben, neki segmenti toga pitanja i dalje su razmjerno neistraženi, a jednako tako i dosezi utjecaja kužnih epidemija na razvoj zapravo su nam velikim dijelom nepoznati. Razlozi takva stanja (ne)istraženosti velikim dijelom leže u stanju sačuvanosti arhivske građe koja bi omogućila detaljniji uvid, ali i činjenici da su unutar *mainstream* historiografije pitanja povijesti bolesti i zdravlja uglavnom još uvijek marginalno i sporadično zanimljiva tek manjem dijelu istraživača.

Ipak, nedavna i još uvijek aktualna globalna epidemija bolesti COVID-19 uzrokovane virusom SARS-CoV-2 obnovila je interes, ne samo istraživačke zajednice nego i šire, za pitanja povijesti zdravlja i zdravstvenoga sustava. U tom svjetlu ponovo se u središtu pozornosti šire javnosti istaknula činjenica dubrovačkoga „izuma” karantene,⁶ kao i činjenica da su dubrovačke vlasti do toga „izuma” došle bez ikakvih realnih medicinskih spoznaja o uzročniku i točnim vektorima širenja kužne epidemije. Posebice se u sklopu takvih rasprava ističe još jedna činjenica, najčešće slabo ili nikako poznata, ne samo široj nego i istraživačkoj javnosti, a to je da je upravo Dubrovnik „izumom” karantene postavio temelje svoje javnozdravstvene službe, koja je spletom okolnosti, a i na osnovi dosadašnjih istraživačkih spoznaja, zapravo prva javnozdravstvena služba na zapadnoj hemisferi.⁷

Povijest Dubrovnika i Dubrovačke Republike u domaćoj i inozemnoj historiografiji razmjerno je dobro poznata i istražena. Ako govorimo o stanju istraženosti prošlosti naših istočnojadranskih komunalnih društava, Dubrovnik svakako iskače ne samo po broju napisanih studija nego i po spektru istraženosti razno-likih, vrlo često i marginalnih, tema i povijesnih pojavnosti. Ipak, pitanja u svezi s epidemijama kuge koja su na različite načine kratkoročno i dugoročno utjecala na razvoj cijele predmoderne Europe razmjerno su slabo istražena.⁸

⁶ Vidi npr.: V. P., „Jeste li znali da je prva karantena u povijesti patentirana upravo u Hrvatskoj? ‘Ona je naš brend!’”, *Dnevnik.hr*, 29. 3. 2020., pristup ostavaren 7. 6. 2021., <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/aktualna-svjetska-karantena-patentirana-je-u-1377-dubrovniku--599496.html>; Marijana Dangubić, „Kako je u Dubrovniku pokrenuta prva karantena na svijetu”, *Braniteljski portal*, 16. 4. 2020., pristup ostvaren 24. 7. 2021., <https://branieljski.hr/karantena/>; Vid Barić, „Samoizolacija, traženje nultog pacijenta, stožer... Covid? Ne, Dubrovnik 1377. godine”, *Jutarnji list* (Zagreb), mrežno izdanje, 14. 9. 2020., pristup ostvaren 24. 7. 2021., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/samoizolacija-trazenje-nultog-pacijenta-karantene-stozer-covid-ne-dubrovnik-1377-godine-15018846>.

⁷ Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 105-137.

⁸ Uz već navedenu literaturu o pitanju prisutnosti i utjecaja epidemija kuge na predmoderni Dubrovnik svakako treba uzeti u obzir i: Rina Kralj-Brassard, „Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge”, *Povijesni prilozi* 40 (2021), br. 60: 11-37; Ante Milošević, ur., *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi* (Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018); Rina Kralj-Brassard, „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 115-170; Gordana Ravančić, *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348. – 1349.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010); Matea Laginja,

Postoji niz radova koji se bave povijesno-demografskim i gospodarskim razvojem predmodernoga Dubrovnika,⁹ no u svima njima vrlo rijetko i marginalno autori se osvrću na utjecaj kužnih epidemija kao (ne)bitnoga čimbenika u društveno-povijesno-gospodarskom razvoju Dubrovačke Republike.¹⁰

Ritam kužnih epidemija u kasnom srednjem vijeku, a sporadično i više-manje zorne bilješke o tijeku bolesti, dobro je dokumentiran u dubrovačkim kroničarskim zapisima, poglavito onima iz ranoga novog vijeka. Nakon toga prvog vala velike pandemije kuge bolest se vraćala sezonski na mahove tijekom čitavoga 14., 15. i 16. stoljeća, ali i kasnije. Kroničarski zapisi s istočne jadranske obale spominju da su kužne epidemije zahvatile grad Dubrovnik sljedećih godina: 1357./1358., 1361., 1363., 1371., 1372., 1374., 1391., 1400., 1415./1416., 1422., 1433., 1437., 1456., 1464., 1473., 1481./1482., 1486., 1491., 1500./1503., 1516./1517., 1526. itd.¹¹

Izuzmemo li epidemiju iz 1526./1527., čini se da nakon velike epidemije sredinom 14. stoljeća one kasnije, pogotovo one do kraja 14. stoljeća, nisu ostavile toliko dubok trag u svijesti suvremenika i kroničara Grada. Naime, epidemije iz 1361., 1363. i 70-ih godina 14. stoljeća kao da se nisu toliko dojmile kroničara.¹² Da-

„Narrating death: the plague of 1348 in Dalmatian and Italian narrative sources” (MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Budimpešta, 2015).

⁹ Iako u povijesno-demografskoj studiji Vladimira Stipetića i Nenada Vekarića stoji ocjena da je „dubrovački isječak” dobro istražen, smatram da postoji još razmjerno mnogo prostora za preciznije historiografske interpretacije utjecaja epidemija kuge na razvoj staroga Dubrovnika. Vidi zajedno s literaturom koja se tamo navodi: Vladimir Stipetić, Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 11 (Zagreb; Dubrovnik: HAZU, 2004), 67-69 i dalje. Osim toga vidi: Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990); Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1-11 (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011-2019); Ravančić, *Vrijeme umiranja, passim*.

¹⁰ Važno je pripomenuti da je u novijoj literaturi, poput sinteze akademika Tomislava Raukara, važnost epidemijских bolesti (pa tako i kuge) prepoznata kao bitan demografski čimbenik hrvatskoga srednjovjekovlja. Vidi: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje* (Zagreb: Školska knjiga; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997), 169-176. Jednako tako u radovima akademika Nenada Vekarića kuga i druge epidemije navode se kao bitan čimbenik pada broja stanovnika staroga Dubrovnika. Vidi npr.: Nenad Vekarić „The population of the Dubrovnik Republic in the fifteenth, sixteenth and seventeenth centuries”, *Dubrovnik Annals* 2 (1998): 16 i 27; Stipetić, Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, 64, 67.

¹¹ Iscrpan i pregledan popis kužnih epidemija na dubrovačkom području u tabelarnom prikazu, zajedno s literaturom, vidi u: Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 122-125.

¹² U Ragnininoj kronici spominje se i jedna epidemija koja je poharala Dubrovnik 1357. godine (*Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina* /dalje: Ragnina/, ur. Natko Nodilo, *Scriptores I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 24 /Zagreb: JAZU, 1883/, 229). Međutim, u sačuvanim zapisnicima dubrovačkih vijeća nema traga nikakvim odredbama koje bi dale naslutiti prisutnost bilo kakve epidemije tijekom te godine (*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 13, *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, sv. 2 /dalje: *Monumenta Ragusina*, sv. 2/, ur. Franjo Rački /Zagreb: JAZU, 1882/, 171-205).

pače, Restićeva kronika ne bilježi nijednu od tih epidemija, a Gundulić ih samo spominje.¹³ Kronika Nikole Ragnine i zapisi anonimnih dubrovačkih kroničara bilježe epidemiju iz 1361. u osnovnim crtama.¹⁴ Ragninin zapis nešto je detaljniji te navodi broj žrtava (2500), uočavajući da je ta epidemija više kosila bogate i sasvim malu djecu. Slično tome, i opisi epidemije 1363. relativno su kratki. Međutim, i anonimni kroničar i Nikola Ragnina vezano uz tu epidemiju izjavljuju da se nakon nje broj darovanja crkvama i samostanima znatno povećao,¹⁵ što prije svega govori o općenitom shvaćanju epidemije kao svojevrsne Božje kazne, ali i mijenama u srednjovjekovnom odnosu prema smrti.¹⁶ Vezano uz porast pijeteta, mislim da je vrijedno pripomenuti da je iz razdoblja te epidemije sačuvano nešto više od tristo oporuka, koje još uvijek nisu historiografski obrađene.¹⁷ No, sam broj oporuka sugerira da je i ta epidemija vrlo vjerojatno bila demografski prilično pogubna za Dubrovčane.

S druge strane kroničarski zapisi o epidemiji koja je navodno pogodila Dubrovnik u siječnju 1357. prilično su šturi i govore tek da je trajala više od godinu dana.¹⁸ Međutim, u navedeni kroničarski podatak valja posumnjati iz više razloga. Kao prvo većina analiziranih kroničarskih zapisa o dubrovačkim kužnim epidemijama druge polovice 14. stoljeća zapravo je nastala znatno kasnije,¹⁹ te je vjerojatno da su kroničari koristili i interpretirali neke nama danas nepoznate izvore, kao i vjerovanja i usmenu predaju vremena kada su pisali svoje tekstove. Naime, navod da je epidemija trajala više od godinu dana ne doima se uvjerljivo jer je već u veljači 1358. zaključen tzv. Zadarski mir, a ubrzo potom, u svibnju 1358., i Višegradski ugovor, kojem su prethodili višemjesečni pregovori.²⁰ Da

¹³ *Croniche ulteriori di Ragusa – probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola* (dalje: Gondola), ur. Natko Nodilo, *Scriptores II, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 25* (Zagreb: JAZU, 1893), 392.

¹⁴ *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa – aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache* (dalje: Anonim), ur. Natko Nodilo, *Scriptores I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 24* (Zagreb: JAZU, 1883), 41; Ragnina, 233.

¹⁵ Anonim, 41; Ragnina, 234.

¹⁶ O predmodernim shvaćanjima smrti i smrtnosti vidjeti npr.: Phillipe Aries, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*, (Beograd: Rad, 1989.).

¹⁷ Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, sv. 1 (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938), 68.

¹⁸ Ragnina, 229. Ovaj podatak je vrlo neprecizan jer točna godina nije jasno navedena u rukopisu, no s obzirom na to da sljedeći ulomci govore o 1358., logično je zaključiti da je kroničar pod pojmom *detto anno* mislio na 1357. godinu.

¹⁹ Vremenski najbliži su zapisi Nikole Ranjine, nastali negdje u drugoj polovici 15. stoljeća. Razzijeva kronika datira s kraja 16. stoljeća. Gundulićeva kronika nastaje u 17. stoljeću, a tekst Junija Rastića u 18. stoljeću. Za Anonimove zapise ne može se točno utvrditi kada nastaju, vjerojatno negdje iza 1550. godine.

²⁰ O Višegradskom ugovoru i cijelom procesu njegova postizanja vidi: Zdenka Janeković Römer, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike* (Zagreb: Golden marketing, 2003).

je u Dubrovniku tih mjeseci harala epidemija, teško da bi takvo što bilo moguće. Nadalje, u sačuvanim zapisnicima dubrovačkih vijeća za 1357. i 1358. nema spomena o bilo kakvoj epidemiji koja bi ugrozila svakodnevni život i poslovanje Dubrovnika i Dubrovčana.²¹ Osim toga, prema broju sačuvanih oporuka za navedene godine ne čini se da je došlo do povećanoga broja pisanja oporuka, što bi neizravno sugeriralo povećanu opasnost od iznenadne smrti, tj. prisutnost epidemije kao što je bio slučaj 1348. godine.²²

Glede epidemija iz 60-ih godina 14. stoljeća zanimljivo je primijetiti da se u kronikama i drugim izvorima talijanske provenijencije može uočiti vrlo slična pojava kao i u Dubrovniku. Naime, dok su kroničarski opisi epidemije iz 1348. ispunjeni stravom i bogobojaznošću, izvori koji govore o epidemijama iz 60-ih bude više nade u mogućnost izlječenja, a istovremeno kao da odražavaju racionalniji stav spram bolesti.²³

Iako dubrovački kroničarski zapisi daju štire informacije o epidemijama 60-ih godina, to ne znači da su one bile beznačajne. Zapisnici dubrovačkih vijeća iz toga razdoblja mogu nam dodatno rasvijetliti opseg i doseg tih epidemija.²⁴ Uvid u zapisnike dubrovačkih vijeća tijekom 60-ih godina 14. stoljeća otkriva jednu zanimljivost. Naime, opći dojam koji se stječe iz čitanja tih zapisnika jest da su dubrovačke vlasti, kao i tijekom epidemije 1348., zapravo pokušavale otkloniti administrativni zastoj te omogućiti što redovitiji svakodnevni život i poslovanje.²⁵ Tih godina dubrovačke vlasti većinom su se bavile neprijateljstvom s Vojslavom Vojinovićem i Kotoranima, pa su sjednice dubrovačkih upravljačkih tijela uglavnom bile posvećene organizaciji obrane Stona, Pelješca i drugih pograničnih krajeva gdje se očekivalo ratno djelovanje. Jednako tako, sadržaj velikoga broja odluka rasprava je o mjerama zabrane plovidbe i trgovanja s Kotoranima te o pregovorima s rodnom Balšića.²⁶

²¹ *Monumenta Ragusina*, sv. 2, 171-259.

²² Za godinu 1357. sačuvano je pet oporuka, a za 1358. devet oporuka. Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 12 – Oporuke i legati Notarijata – serija 1. Testamenta Notariae (dalje: HR-DA-DU-12-1), sv. 4, 5, 6 i 7.

²³ Samuel K. Cohn Jr., „The Black Death: End of a Paradigm”, *The American Historical Review* 107 (2002), br. 3: 705-708.

²⁴ Zapisnici dubrovačkih vijeća za razdoblje 1359. – 1364. objavljeni su u: *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 27, *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, sv. 3 (dalje: *Monumenta Ragusina*, sv. 3), ur. Josip Gelcich (Zagreb: JAZU, 1895).

²⁵ Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 68-69; *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 20-364; *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 28, *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, sv. 4 (dalje: *Monumenta Ragusina*, sv. 4), ur. Josip Gelcich (Zagreb: JAZU, 1896), 1-115.

²⁶ Za pregled političke povijesti Dubrovnika i odnose s gospodarima zaleđa tijekom 60-ih godina 14. stoljeća vidi npr.: Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, sv. 1 (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980), 152-159; Robin Harris, *Dubrovnik. A History* (London: SAQI, 2003), 66-68.

U tom smislu smatram važnim napomenuti da sačuvani i objavljeni zapisnici dubrovačkih vijeća u razdoblju od 1360. do 1365. epidemiju (*mortalitas*) bilježe samo u 1363. godini.²⁷ Prema sačuvanim zapisima dubrovačkih vijeća, prve vijesti o epidemiji u Apuliji i Ankonitanskoj marki u Dubrovnik su stigle sredinom svibnja 1363., a reakcija dubrovačkih vlasti bila je zabrana plovidbe i trgovanja sa zaraženim područjima.²⁸ Ubrzo je uslijedila odredba o dubini ukopa novih grobova,²⁹ a potom i ograničavanje kretanja ljudi i robe između Grada, otoka i Pelješca.³⁰ Tijekom epidemije dubrovačke su vlasti nekoliko puta raspravljale o plaći liječnika kirurga i barbira,³¹ a u kolovozu je Veliko vijeće sa 30 perpera nagradilo barbira Petra zbog liječenja oboljelih tijekom epidemije.³² Budući da su raspravljali o nagradi za barbirove usluge tijekom epidemije, može se pretpostaviti da su dubrovačke vlasti tada smatrale da je epidemija minula. U tom smislu zanimljivo je primijetiti da početkom rujna 1363. dubrovačko Malo vijeće gotovo ležerno raspravlja o dodjeljivanju jedne kuće učitelju Nikoli da bi u njoj mogao organizirati školu,³³ a uskoro je, 23. rujna, ukinuta i zabrana slobodnoga kretanja dubrovačkim područjem te su jednako tako pozvani da se vrate svi koji su tijekom epidemije izbjegli u Kotor.³⁴ Stoga se čini da je epidemija u rujnu u Gradu uistinu minula, što se vremenski uklapa u procjene trajanja te epidemije kako donosi kronika Nikole Ragnine.³⁵

Da je epidemija iz 1363. uistinu bila snažna posredno se može potvrditi i brojnošću sačuvanih oporuka iz 60-ih godina 14. stoljeća. Naime, već površni uvid u seriju *Testamenta Notariae* pokazuje da je za 1361. sačuvano 5 oporuka, za 1362. godinu 15 oporuka, za 1363. godinu 310 oporuka, za 1364. godinu 4 oporuke, a za 1365. godinu 9 oporuka.³⁶ Takva distribucija sačuvanih oporuka osim toga sugerira točnost prethodne pretpostavke temeljene na podacima iz zapisnika dubrovačkih vijeća, a to je da je tijekom 60-ih godina 14. stoljeća kuga pohodila Dubrovnik samo 1363. godine. Stoga bi trebalo u daljnjim istraživanjima utvrditi zašto Ragninina i Anonimova kronika donose vijesti o epidemiji 1361., tj. odakle su Nikola Ragnina i Anonim preuzeli podatke koje donose u svojim kronikama.

²⁷ Pojam *mortalitas*, tj. *pestis* spominje se u zapisnicima iz 60-ih godina 14. stoljeća na samo nekoliko mjesta. *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 265, 276, 279, 286, 290, 291.

²⁸ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 264-265.

²⁹ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 268. Ragnina u svojoj kronici tvrdi da je kuga počela u Gradu na Duhove, tj. 21. svibnja 1363., i da je trajala tri i pol mjeseca. Ragnina, 234.

³⁰ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 271-272, 276-277.

³¹ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 271, 273, 275.

³² *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 279.

³³ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 281.

³⁴ *Monumenta Ragusina*, sv. 3, 286.

³⁵ Ragnina, 234.

³⁶ HR-DADU-12-1, sv. 5 i 6.

Kužne epidemije koje su izbijale u Dubrovniku 70-ih godina u Gradićevim kroničarskim zapisima navode se kao *mortalitas tertia* i *mortalitas quarta*.³⁷ Anonimova kronika bilježi da je epidemija 1371. došla u Dubrovnik s izbjeglicama iz Bosne.³⁸ Međutim, glede tih epidemija iz 70-ih godina 14. stoljeća u zapisima dubrovačkih kroničara postoji određeno nesuglasje. U Ragnininoj kronici tvrdi se da su tih godina Dubrovnik pohodile tri epidemije (1371., 1372. i 1374.).³⁹ Prema Gundulićevim zapisima, epidemije su gradom harale samo 1371. i 1374.⁴⁰ Anonim pak spominje samo epidemiju iz 1373. godine.⁴¹

U dosadašnjoj historiografiji uglavnom se pisalo da je tijekom toga desetljeća epidemija na dubrovačkom području više-manje stalno trajala gotovo četiri godine, tj. od 1371. do 1374.⁴² No brojnost sačuvanih oporuka u godinama u koje kroničari smještaju epidemiju daje ponešto drugačiju sliku. Naime, za 1370. sačuvano je 28 oporuka, za 1371. godinu 66 oporuka, a za 1372. godinu 74 oporuke. S druge strane, za 1373. sačuvane su 22 oporuke, a za 1374. godinu 26 oporuka.⁴³ Takva distribucija sačuvanosti oporučnih zapisa sugerira da je do porasta smrtnosti došlo samo tijekom 1371. i 1372. godine. To povećanje broja sačuvanih oporuka nije onoliko kao što je to slučaj 1348. i 1363., no ipak pokazuje stanoviti otklon od uobičajenoga broja sačuvanih oporuka tijekom „normalnih” godina, tj. godina kad pretpostavljamo da Dubrovnik nije bio pogođen nekom pošasti koja je za posljedicu mogla imati povećanu smrtnost stanovništva.

Zapisnici dubrovačkih vijeća nažalost ne mogu dati nikakav uvid u razvoj epidemija/e tijekom 70-ih godina 14. stoljeća na dubrovačkom području jer za razdoblje od 1368. do 1377. nisu sačuvani. Jedini pokazatelj rada dubrovačkoga kneza i vijeća kao i tema kojima su se bavili u tom razdoblju jesu (objavljena) pisma upućena *ad Levante*.⁴⁴ Od tih pisama koja su dubrovački knez i vijeća upućivali na različite adrese s ciljem osiguravanja nesmetanoga putovanja svojih trgovaca i osiguravanja dubrovačkih interesa i na istočnoj jadranskoj obali i u dalekom zaleđu, na prostorima vladanja ugarsko-hrvatskoga, srpskih i drugih vladara, samo

³⁷ Podaci iz Gradićevih zapisa donijeti su prema: Josip Gelchich, *Istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa* (Trst: R. Governo marittimo, 1882), 39.

³⁸ Ragnina, 235. I Anonimova kronika spominje dolazak izbjeglica iz Bosne tijekom 1371., ali ne spominje nikakvu epidemiju. Anonim, 42.

³⁹ Ragnina, 235-236.

⁴⁰ Gondola, 392.

⁴¹ Anonim, 42.

⁴² Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 69; Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 52; Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 122.

⁴³ HR-DADU-12-1, sv. 6 i 7. U trotomnoj studiji R. Jeremića i J. Tadića o razvoju zdravstvenoga sustava u starom Dubrovniku podaci o broju sačuvanih oporuka malo su drugačiji: 1371. godine 66 oporuka, 1372. godine 73 oporuke, 1373. godine 11 oporuka, 1374. godine 15 oporuka. Vidi: Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 69.

⁴⁴ *Lettera e Commissioni di Levante* objavljena su u: *Monumenta Ragusina*, sv. 4, 113-155.

se u jednom iz veljače 1372. spominje pošast (*mortalitas*). Radi se o napatcima dubrovačkoga kneza poslaniku koji je trebao na području Trebinja i Konavala obaviti određene pregovore. U sklopu tih napatka poslaniku je izrijeком rečeno da kao razloge kašnjenja i izostanka isporuke pojedinih tkanina navede da tijekom minule epidemije koja je harala u Veneciji i Dubrovniku brodovi iz Venecije nisu dolazili do Dubrovnika.⁴⁵ Zanimljivo je primijetiti da je poslaniku istovremeno rečeno da pitanje tih tkanina sâm nikako ne pokreće ako ga ne postavi druga strana. Iz tih je napatka jasno da je 1371. (a moguće i na samom početku 1372.) u Gradu harala epidemija, no u trenutku pisanja napatka ona je već minula i dubrovački knez željno je težio osiguranju obnove trgovine sa zaleđem. S druge strane, takvih barem fragmentarnih vijesti o postojanju epidemije u Dubrovniku tijekom 1373. i kasnije nažalost nema.

Jesu li dubrovačke vlasti već tada počele donositi neke protuepidemijske mjere, kako tvrde Jeremić i Tadić u svojoj još uvijek vrlo vrijednoj i često citiranoj studiji,⁴⁶ teško je reći jer – kako je rečeno – zapisnici dubrovačkih vijeća za razdoblje između 1368. i 1377. su izgubljeni. No ono što se sigurno može uočiti na temelju kratke analize dijela sačuvanih izvora⁴⁷ jest da sačuvani podaci iz oporuka i fragmenta rada dubrovačkih vijeća tijekom 60-ih i 70-ih godina 14. stoljeća sugeriraju nepreciznost podataka o kužnim epidemijama kako ih donose dubrovačke kronike, koje su u dosadašnjoj historiografiji uzimane kao glavni izvor za utvrđivanje kronologije epidemija na prostoru srednjovjekovnoga i ranonovovjekovnoga Dubrovnika i Dubrovačke Republike.

Slijedom navedenih primjera „površinske” analize sačuvanih izvora koji svjedoče o 60-im i 70-im godinama 14. stoljeća, čini se da svojevrsan indikator ritma kužnih epidemija, a moguće i izravnoga demografskog učinka epidemija kuge na dubrovačko društvo/a, mogu biti i oporuke, koje su u historiografiji opetovano korištene u različitim historiografskim analizama predmoderne povijesti Dubrovnika i Dubrovačke Republike.⁴⁸ Naime, već godišnja distribucija broja

⁴⁵ *Monumenta Ragusina*, sv. 4, 130.

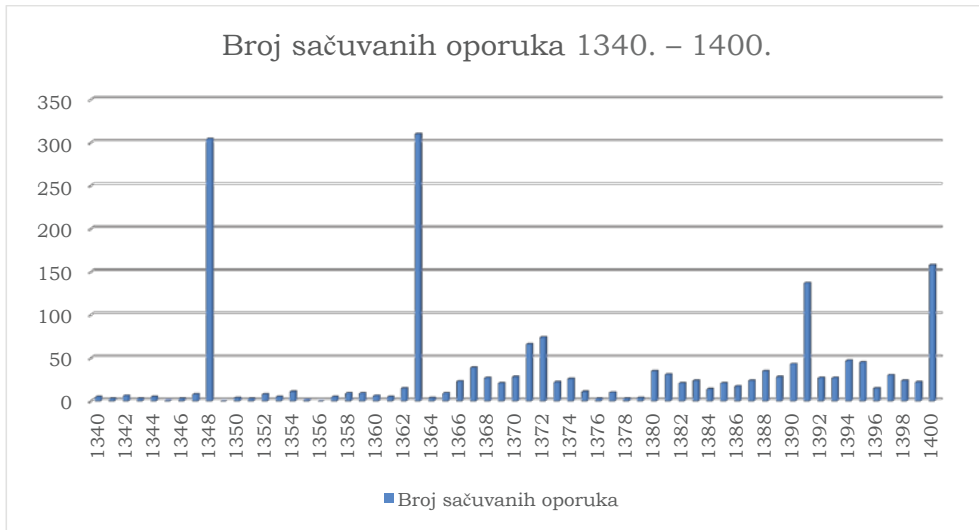
⁴⁶ Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 69.

⁴⁷ Za detaljniji uvid u dosege epidemija iz 60-ih i 70-ih godina 14. stoljeća svakako bi valjalo detaljno analizirati sačuvane oporuke te posebice zapise iz arhivskih serija *Diversa Cancellariae* (HR-DA-DU-15) i *Diversa Notariae* (HR-DADU-9), unutar kojih su sačuvani različiti ugovorni zapisi iz promatranoga razdoblja.

⁴⁸ Vidi npr.: Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994); David B. Rheubottom, *Age, Marriage and Politics in Fifteenth-Century Ragusa* (Oxford: Oxford University Press, 2000); Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1-11; Ravančić, *Vrijeme umiranja, passim*; Gordan Ravančić, „Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća”, *Povijesni prilozi* 30 (2011), br. 40: 97-120; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku; Hrvatski institut za povijest, 2012).

sačuvanih oporuka dubrovačkih stanovnika razmjerno jasno naznačuje razlike u doseg i utjecaju kužnih epidemija na dubrovačko stanovništvo u drugoj polovini 14. stoljeća.

Grafikon 1. Broj sačuvanih oporuka 1340. – 1400.

Čini mi se zanimljivim primijetiti osjetnu razliku broja sačuvanih oporuka iz 1348. i 1363. naspram broja sačuvanih oporuka iz 1371./1372., pa čak i onih iz 1391. i 1400., kad je prema kroničarskim vijestima u Dubrovniku također harala epidemija kuge.⁴⁹ Jesu li epidemije iz 1348. i 1363. uistinu bile demografski višestruko pogubnije od onih kasnijih ili je razlog te razlike u broju sačuvanih oporuka neki drugi, zasad je teško reći. U svakom slučaju, ako se sagledaju dosadašnja istraživanja razvoja javnozdravstvenoga sustava Dubrovačke Republike kao i dosadašnja istraživanja povijesti protuepidemijskih mjera,⁵⁰ čini se da su dubrovačke protuepidemijske mjere iz srpnja 1377. uistinu imale pozitivan učinak jer je prema dostupnim podacima intenzitet kasnijih epidemija na dubrovačkom području do kraja 14. stoljeća bio znatno manji. Naime, prema svemu

⁴⁹ S obzirom na grafikon, zanimljivo je primijetiti i da se broj sačuvanih oporuka nakon epidemije 1363. u prosjeku na godišnjoj razini povećao, što svakako sugerira određenu društvenu mijenu u Dubrovniku druge polovine 14. stoljeća. Dodatna istraživanja drugih arhivskih fondova poput *Diversa Cancelariae* (HR-DADU-15) i *Diversa Notariae* (HR-DADU-9) mogla bi objasniti ovaj prosječni rast – bilo da je uzrok povećanje broja stanovnika Grada ili povećanje gospodarskih aktivnosti koje su uvjetovale povećani broj pisanih ugovornih poslova, a time i imovine koju su oporučitelji željeli oporučno dijeliti.

⁵⁰ Grmek, „Le concept d’infection”; Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*; Jeremić, Tadić, *Pri-lozi*, sv. 1.

sudeći, epidemijski val koji je početkom 80-ih godina 14. stoljeća zahvatio dio Sredozemlja i Jadrana⁵¹ nije se „prelio” na područje Dubrovačke Republike.

Dubrovačke su vlasti krajem 70-ih i početkom 80-ih godina 14. stoljeća pomno pratile situaciju jer se i rat između Venecije i Genove mogao odraziti na dubrovačku trgovinu. Osim toga, u taj rat izravno je bio upleten i dubrovački suveren – ugarsko-hrvatski kralj Ludovik I. Anžuvinač.⁵² Tako primjerice u rujnu 1380. dubrovačke vlasti bilježe postojanje epidemije u Apuliji te određuju da ljudi i roba koji dolaze iz tih krajeva ne smiju ući ni u Grad ni u distrikt prije no što jedan mjesec nisu podvrgnuti čišćenju.⁵³ Slično tomu, početkom 1381. dobivaju vijesti da je na području Bosne veliki pomor te zabranjuju dolazak Bosanaca na područje Republike.⁵⁴ Ta epidemija nije se „prelila” preko granica Republike, ali su dubrovačke vlasti bile iznimno oprezne i u kolovozu 1381. zabranjuju svaki promet ljudi i robe prema zemljama i iz zemalja u kojima je harala epidemija.⁵⁵ Čini se da je ta epidemija u zaleđu minula već u ranu jesen iste godine jer dubrovačke vlasti krajem rujna pripremaju poslanstvo kralju Raške u Trebinju.⁵⁶ Već iduće godine u srpnju stizale su u Dubrovnik vijesti o epidemiji koja je harala u Veneciji,⁵⁷ pa su dubrovačke vlasti 29. srpnja 1382. odredile tri službenika koji su morali organizirati prihvat ljudi i robe iz zaraženih krajeva na otocima Mrkanu, Sv. Andriji i Mljetu, s obvezom da pristigli putnici moraju ostati u karanteni 15 dana.⁵⁸ U kolovozu su te mjere ponovljene, a kao mjesto smještaja karantene, uz već spomenuta mjesta, navodi se i otok Lokrum.⁵⁹ Čini se da je epidemija tih dana „okružila” teritorij Republike jer 21. kolovoza 1382. u Dubrovnik dolazi vijest da se ser Klemens de Goze, dubrovački poslanik na dvoru bosanskoga kralja,

⁵¹ Samuel K. Cohn Jr., „Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague”, *Medical History. An International Journal for the History of Medicine and Related Sciences* 52 (2008), br. S27: 85, 87; Nühket Varlik, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347-1600* (New York: Cambridge University Press, 2016), 120; George Childs Kohn, ur., *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From ancient times to the present* (New York: Facts On File Inc., 2008), 31.

⁵² O ratu između Venecije i Genove i miru u Torinu vidi npr.: Thomas F. Madden, *Venice. A New History* (London: Viking, 2012), 178-189; Gaetano Cozzi, Michael Knabton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517* (Torino: UTET, 1986), 4-5; John Julius Norwich, *A History of Venice* (London: Penguin, 2003), ePub izdanje, poglavlje „The War with Genoa (1372-1381)”.

⁵³ *Odluke veća Dubrovačke Republike*, knj. 1, ur. Mihajlo J. Dinić, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje III, knjiga XV (Beograd: SANU, 1951), 71.

⁵⁴ *Odluke veća*, knj. 1, 115.

⁵⁵ *Odluke veća*, knj. 1, 191.

⁵⁶ *Odluke veća*, knj. 1, 193.

⁵⁷ *Odluke veća*, knj. 1, 237.

⁵⁸ *Odluke veća*, knj. 1, 238.

⁵⁹ *Odluke veća*, knj. 1, 240.

razbolio na putu prema Usori.⁶⁰ Bolest nije zahvatila teritorij Republike ni sljedećih mjeseci, ali isto tako nije jenjavala, pa Veliko vijeće 29. listopada 1382. donosi odluku da se zabranjuje plovidba dubrovačkih brodova i trgovaca u Veneciju jer ondje hara epidemija kuge.⁶¹

Tek 5. veljače 1383. dubrovačke vlasti ukidaju zabranu plovidbe i trgovine s Venecijom jer su u Grad stigle vijesti da je epidemija u Mlecima minula.⁶² No već u svibnju iste godine u Grad stižu vijesti da nova epidemija i pomor haraju Apulijom, pa dubrovačke vlasti zabranjuju svojim trgovcima i podanicima da putuju u te okužene krajeve, a onima koji su već tamo brani se povratak najmanje dva mjeseca.⁶³ Ipak, čini se da je gospodarski interes održanja trgovine s talijanskim jugom bio jači od straha od epidemije jer već 12. svibnja 1383. Veliko vijeće šalje jedan brod u Brindisi da se provjere vijesti o epidemiji,⁶⁴ a 2. lipnja zaduženi su oficijali za vino da za potrebe komune organiziraju kupovinu vina u Apuliji.⁶⁵ Ipak, odredbe o zabrani putovanja u okužene krajeve, poglavito u Apuliju, gdje je harala kuga, ponovljene su i u srpnju 1383. godine.⁶⁶ Zanimljivo je primijetiti da tu epidemiju u Apuliji dubrovačke vlasti ili nisu previše ozbiljno shvaćale ili je pak potreba za održanjem trgovine bila jača od straha od epidemije jer 1. kolovoza 1383. Veliko vijeće iznova šalje poslanstvo, sad u Barlettu, da se kupe određene količine vina.⁶⁷ Zabrana plovidbe u Apuliju napokon je ukinuta u rujnu jer su u Grad stizale vijesti da je pošast na jugu Italije minula. Usprkos tome, dubrovačke vlasti odredile su da svi koji dolaze iz tih krajeva moraju biti podvrgnuti izolaciji od mjesec dana.⁶⁸

Tijekom sljedećih nekoliko godina dubrovačke vlasti redovito su imenovale posebne službenike koji su trebali skrbiti o prevenciji prometa ljudi i robe iz okuženih/zaraženih krajeva i prema njima.⁶⁹ O svim slučajevima vjerojatno se podrobno raspravljalo, a do nas su preko sačuvanih zapisnika rada Velikoga, Maloga i Vijeća umoljenih došle samo njihove konačne odluke. Odluka Vijeća umoljenih

⁶⁰ *Odluke veća*, knj. 1, 240.

⁶¹ Odluka je ponovljena i u prosincu te godine. *Odluke veća Dubrovačke Republike*, knj. 1, 297-299.

⁶² *Odluke veća*, knj. 1, 368.

⁶³ *Odluke veća*, knj. 1, 373-374.

⁶⁴ *Odluke veća*, knj. 1, 374.

⁶⁵ *Odluke veća*, knj. 1, 375. Vjerojatno je u Gradu nedostajalo dobrog vina, pa o toj odluci Velikoga vijeća treba suditi u skladu s onodobnom politikom dubrovačkih vlasti da u Gradu ne smije nedostajati žita i vina. Više o kupovini vina za komunalne potrebe Dubrovnika vidi u: Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001), 39-45.

⁶⁶ *Odluke veća*, knj. 1, 378-379.

⁶⁷ *Odluke veća*, knj. 1, 381.

⁶⁸ *Odluke veća*, knj. 1, 382.

⁶⁹ *Odluke veća Dubrovačke Republike*, knj. 2, ur. Mihajlo J. Dinić, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje III, knjiga XXI (Beograd: SANU, 1964), 23, 79, 332, 388-389, 422, 424.

iz zime 1386. daje naslutiti da su se dubrovačke vlasti ponašale krajnje fleksibilno, dobro „važujući” što će za Grad i njegove stanovnike biti veća opasnost. Naime, prema toj odluci od 11. prosinca Vijeće umoljenih dopustilo je, uz savjet liječnika, da u grad dođe jedan Mlečanin s drugom koji je, prema svemu sudeći, bio zaražen kugom.⁷⁰ Nažalost, na temelju sačuvanih podataka nije moguće razabrati zbog čega su spomenuti Mlečanin i njegov drug (*socius*) uopće navraćali u Dubrovnik, ali čini se da je Vijeće umoljenih imalo dobre razloge da im odobri ulazak u grad. Bez obzira na tu nepoznicu, čini mi se vrijednim uočiti da su dubrovačke vlasti pri donošenju odluke tražile mišljenje liječnika, na što inače nisam nailazio u pregledu sačuvane izvorne građe.

Kad se kuga 1390. pojavila u Rimu,⁷¹ dubrovačke vlasti u lipnju iste godine odredile su nužnost petnaestodnevne izolacije svih koji su u Grad dolazili iz toga pravca,⁷² a u srpnju je odlučeno da se izolacija provodi na otočiću Mrkanu i poluotoku Moluntu.⁷³ U studenom su pak u Grad dolazile vijesti da epidemija hara i u talijanskoj Anconi.⁷⁴ Čini se da istodobno Venecija nije bila zahvaćena epidemijom jer Malo vijeće 17. studenog 1390. raspravlja o mogućnostima zapošljavanja novoga liječnika po kojega je trebalo poći u Mletke.⁷⁵

Bez obzira na dubrovačke mjere predostrožnosti, epidemija se polako približavala dubrovačkom teritoriju, pa 1. ožujka 1391. Veliko vijeće donosi odredbu o zabrani putovanja prema okuženim krajevima i dolazaka iz njih.⁷⁶ Uskoro, 1. travnja 1391., u Grad dolaze vijesti da se epidemija proširila do Ulcinja, Kotora i Budve, a dubrovačke vlasti istoga dana donose odredbu o zabrani plovidbe prema okuženim krajevima pod prijetnjom kazne od 100 dukata.⁷⁷ Već 3. lipnja epidemija je očito harala Gradom jer Veliko vijeće donosi detaljne upute i odredbe za organizaciju uprave i svakodnevnoga života tijekom epidemije kuge (*Ordines facti pro peste*),⁷⁸ a 7. lipnja Malo vijeće donosi odluku o postavljanju trojice službenika koji će provoditi protuepidemijske mjere *pro conservare civitatem*.⁷⁹ Epidemija je duboko uplašila stanovnike Grada, pa već 19. lipnja pojedini članovi Velikoga vijeća zaključuju da je mnoštvo svijeta pobjeglo iz Dubrovnika zbog

⁷⁰ Odluke veća, knj. 2, 307.

⁷¹ Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 52, 109; Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 69.

⁷² Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, ur. Nella Lonza i Zdravko Šundrica, *Monumenta historica Ragusina*, knj. 6 (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005), 76, 113.

⁷³ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 80.

⁷⁴ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 133.

⁷⁵ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 135.

⁷⁶ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 326.

⁷⁷ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 153.

⁷⁸ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 331-332.

⁷⁹ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 164.

straha od kuge.⁸⁰ Unatoč proklamiranim zabranama bijega, dubrovačke vlasti u srpnju daju dopuštenje udovici Mari pokojnoga Vlaha de Gradi, koja je željela poslati sina u Veneciju.⁸¹ Jednako tako u kolovozu je Veliko vijeće dalo dozvolu učitelju Karlu da tijekom epidemije boravi izvan Grada u distriktu, a i da može po potrebi slobodno putovati do Bara, bez ukidanja državne plaće.⁸² Takav „liberalni” pristup dubrovačkih vlasti obvezama službenika koji su bili na državnoj plaći vjerojatno je bio ponukan strahom da plaćeni stručnjaci (ljekarnici, liječnici, učitelji itd.) zbog epidemije trajno ne napuste grad.⁸³ Epidemija je napokon minula u prosincu 1391. i Veliko je vijeće pred sam Božić, 22. prosinca, dokinulo odredbe o izvanrednom stanju donesene tijekom epidemije u lipnju te godine.⁸⁴ Čini se da su, unatoč epidemiji, mjere koje su donosile dubrovačke vlasti bile razmjerno učinkovite jer u listopadu 1392., kad su se sravnjivali računi prihoda i rashoda prethodne godine, Malo vijeće razmatra treba li nagraditi ser Petra de Florencia, koji je tijekom epidemije nadzirao općinske carinarnice i nije dopustio da Grad i Republika pretrpe gubitke.⁸⁵

Dubrovačke kronike ne donose nikakve vijesti o epidemiji tijekom 80-ih godina 14. stoljeća,⁸⁶ što se podudara s podacima koji se mogu razabrati iz sačuvanih odluka dubrovačkih vijeća. Za 90-e godine 14. stoljeća podaci koje prenose kroničari pomalo su raznorodni, iako se svi slažu da je bolest u Grad stigla iz Rima. Naime, Anonimova kronika donosi podatak da se epidemija u Dubrovniku pojavila 15. ožujka 1391.,⁸⁷ Ragnina za istu epidemiju navodi da je otkrivena u Gradu (tek) 25. svibnja,⁸⁸ a Gondola i Resti da je bolest iz Rima u Dubrovnik prenesena 15. kolovoza.⁸⁹ Ako usporedimo navedene kroničarske procjene s onime što se može rekonstruirati na temelju sačuvanih zapisnika

⁸⁰ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 333.

⁸¹ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 169.

⁸² Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 337.

⁸³ Na takav zaključak upućuje slučaj kirurga Bogoja, s kojim je Republika krajem kolovoza 1391. dogovorila godišnju plaću, no Bogoje očito zbog epidemije nije želio doći do Grada, pa su dubrovačke vlasti u rujnu odlučile potražiti drugoga liječnika. *Isto*, 338-339, 342.

⁸⁴ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 344 i 347.

⁸⁵ Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, 384.

⁸⁶ Anonim, 45-49; Ragnina, 237-240; *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, ur. Natko Nodilo, *Scriptores II, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 25* (Zagreb: JAZU, 1893) (dalje: Resti), 169-178. Zanimljivo je također primijetiti da Razzi u svojoj povijesti Dubrovnika, objavljenoj prvi put 1595. u talijanskoj Lucci, u promatranom razdoblju spominje samo epidemije 1348. i 1400. Vidi: Serafino Razzi, *La Storia di Raugia* (Lucca: per Vicentio Busdraghi, 1595), 42, 54.

⁸⁷ Anonim, 49.

⁸⁸ Ragnina, 241.

⁸⁹ Gondola, 393.

dubrovačkih vijeća, lako je zaključiti da su podaci koje donosi Ragnina zapravo najbliži datumima kad dubrovačke vlasti 1391. donose odredbe o protuepidemijskim mjerama (lipanj 1391.).

Nadalje, epidemiju koja je 1397. zahvatila Pelješac spominje samo Gundulićeva kronika, ali navodi *Quest anno fu peste a Ragusa*.⁹⁰ Ta je epidemija razmjerno slabo zabilježena i u sačuvanim zapisnicima dubrovačkih vijeća, iz kojih se razabire da je sredinom lipnja 1397. epidemija prouzročila problem organizacije straža na poluotoku.⁹¹ Na granicama Republike epidemija se pojavila i 1399., a u srpnju je bilo i nekoliko slučajeva u samom Gradu, pa je nekoliko obitelji izmješteno u izolaciju na otok Mrkan.⁹²

Kuga je, kako svjedoče sačuvani izvori, ponovo „zakucala na vrata” Grada tek 1400. godine. U Anonimovoj kronici pronalazimo tek kratku crticu s procjenom broja preminulih muškaraca i žena.⁹³ Ragnina pak donosi nešto više podataka.⁹⁴ Obojica se slažu da je ta epidemija trajala dvije godine, no Ragnina početak epidemije smješta na 20. siječnja, a Anonim na 20. veljače. U kronici Junija Restija zapravo i nema podataka o toj epidemiji, a u Gondolinoj se kronici ona datira u 1401. godinu.⁹⁵

Zapisnici dubrovačkih vijeća za 1400. godinu nažalost nisu sačuvani, pa se ne može provjeriti točnost kroničarskih informacija. Iz korespondencije dubrovačkih vlasti sa Stefanom Lazarevićem može se razabrati da je u travnju 1400. epidemija harala Gradom, no nije odnijela previše života.⁹⁶

Grafikonom prikazan broj sačuvanih oporučnih zapisa uglavnom potvrđuje informacije sadržane u zapisnicima dubrovačkih vijeća i analiziranim dubrovačkim kronikama za razdoblje od 1380. do 1400. godine. Broj sačuvanih oporuka sugerira da tijekom 80-ih godina 14. stoljeća dubrovačko područje nije bilo izloženo epidemijama, no već na početku 90-ih razmjerno snažna epidemija kuge pogodila je Dubrovnik, pa je za 1391. sačuvano 137 oporučnih zapisa.⁹⁷ Za ostale godine u tom desetljeću broj sačuvanih oporuka ne sugerira neku prirodnu ili kakvu drugu katastrofu koja bi prouzročila demografski pad. No za 1400. broj

⁹⁰ Gondola, 393.

⁹¹ *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, ur. Nella Lonza, Monumenta historica Ragusina, knj. 10 (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011), 199.

⁹² Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 70.

⁹³ Anonim, 54.

⁹⁴ Ragnina, 246.

⁹⁵ Gondola, 393.

⁹⁶ Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 70.

⁹⁷ HR-DADU-12-1, sv. 7 i 8.

sačuvanih oporuka je 158,⁹⁸ što korespondira s kroničarskim zapisima koji govore da je te godine ondje harala kuga.

Zaključno, iako su iznimno vrijedni, čini se da se kroničarske opise epidemija koje su pogodile Dubrovnik u drugoj polovini 14. stoljeća mora uzimati s rezervom, tj. nužna je provjera podataka koje donose, poglavito sučeljavanjem s podacima sadržanim u suvremenim zapisnicima dubrovačkih vijeća. Nažalost, za dio godina u promatranom razdoblju ti zapisnici nisu sačuvani, no kao „kontrolni element” provjere točnosti kroničarskih zapisa mogu poslužiti oporuke, čija je brojnost rasla upravo u godinama kad je Grad pogodila epidemija. Za detaljniji uvid o tijeku i dosegu svake od spomenutih epidemija u drugoj polovini 14. stoljeća valjalo bi sveobuhvatno analizirati sve sačuvane oporuke u razmatranom razdoblju, promatrajući mjesečnu distribuciju oporučnih zapisa, ali i distribuciju oporučnih legata i destinatarata. Nadalje, svakako bi trebalo detaljno pregledati i druge arhivske serije iz promatranoga razdoblja, osobito *Diversa Cancellariae* i *Diversa Notariae*, jer one sadržavaju različite dokumente, tj. pisane tragove ponajviše gospodarskih aktivnosti. Detaljnom analizom tih dokumenata mogla bi se preciznije rekonstruirati svakodnevnica Dubrovnika tijekom godina kad je Grad zahvatila epidemija. No takvu analizu tek treba napraviti, a njezin opseg svakako zahtijeva monografsku objavu.

⁹⁸ HR-DADU-12-1, sv. 8. Valja napomenuti da R. Jeremić i J. Tadić u svojoj studiji o javnozdravstvenoj povijesti staroga Dubrovnika navode da je za 1400. sačuvano 156 oporuka. Jeremić, Tadić, *Prilozi*, sv. 1, 70.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 12 – Oporuke i legati Notarijata – serija 1. Testamenta Notariae (HR-DADU-12-1).

Objavljeni izvori i literatura

Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina, uredio Natko Nodilo. Scriptorum I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 24. Zagreb: JAZU, 1883.

Aries, Phillipe. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad, 1989.

Barić, Vid. „Samoizolacija, traženje nultog pacijenta, stožer... Covid? Ne, Dubrovnik 1377. godine”. *Jutarnji list* (Zagreb), mrežno izdanje, 14. 9. 2020., pristup ostvaren 30. 8. 2021., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/samoizolacija-trazenje-nultog-pacijenta-karantene-stozer-covid-ne-dubrovnik-1377-godine-15018846>.

Benedictow, Ole J. *The Black Death 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2004.

Benedictow, Ole J. *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge: The Boydell Press, 2021.

Bergdolt, Klaus. *La peste nera e la fine del medioevo*. Monferrato: Edizioni Pieme Pocket, 2002.

Blažina Tomić, Zlata; **Blažina**, Vesna. *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533*. Montreal; Kingston: McGill Queen's University Press, 2015.

Buklijaš, Tatjana. „Kuga: Nastajanje identiteta bolesti”. *Hrvatska revija* 2 (2002). Pristup ostvaren 15. 10. 2021. <https://www.matica.hr/hr/326/kuga-nastajanje-identiteta-bolesti-20909/>.

Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451), uredio Natko Nodilo. Scriptorum II, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 25. Zagreb: JAZU, 1893.

Cohn Jr., Samuel K. „The Black Death: End of a Paradigm”. *The American Historical Review* 107 (2002), br. 3: 703-738.

Cohn Jr., Samuel K. „Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague”. *Medical History. An International Journal for the History of Medicine and Related Sciences* 52 (2008), br. S27: 74-100.

Comba, Rinaldo. „Il rilevamento demografico: prima e dopo la peste nera”. U: *La peste nera: Dati di una relata ed elementi di una interpretazione – Atti del XXX Convegno storico internazionale*, uredio Enrico Menesto, 155-173. Spoleto: Convegno storico internazionale, 1994.

Cozzi, Gaetano; **Knapton**, Michael. *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*. Torino: UTET, 1986.

Croniche ulteriori di Ragusa – probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola, uredio Natko Nodilo. *Scriptores II, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 25. Zagreb: JAZU, 1893.

Dangubić, Marijana. „Kako je u Dubrovniku pokrenuta prva karantena na svijetu”. *Braniteljski portal*, 16. 4. 2020. Pristup ostvaren 30. 8. 2021. <https://branieljski.hr/karantena/>.

Dinić, Dušanka. „Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960): 11-33.

Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808.*, svezak 1. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

Gelchich, Josip. *Istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*. Trst: R. Governo marittimo, 1882.

Glesinger, Lavoslav. *Povijest medicine*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Gottfreid, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. New York; London: Macmillan Publishers, 1983.

Grmek, Mirko Dražen. „Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Âge, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)”. *Rad JAZU* 384 (1980): 9-55.

Harris, Robin. *Dubrovnik. A History*. London: SAQI, 2003.

Herlihy, David. *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1997.

Janeković Römer, Zdenka. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994.

Janeković Römer, Zdenka. *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2003.

Jeremić, Risto; **Tadić**, Jorjo. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, svezak 1. Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938.

Kohn, George Childs, ur. *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From ancient times to the present*. New York: Facts On File Inc., ³2008.

Kralj-Brassard, Rina. „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 115-170.

Kralj-Brassard, Rina. „Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge”. *Povijesni prilozi* 40 (2021), br. 60: 11-37.

Krivošić, Stjepan. *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990.

Laginja, Matea. „Narrating death: the plague of 1348 in Dalmatian and Italian narrative sources”. MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Budimpešta, 2015.

Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa – aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache, uredio Natko Nodilo. *Scriptores I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 24. Zagreb: JAZU, 1883.

Madden, Thomas F. *Venice. A New History*. London: Viking, 2012.

Marks, Geoffrey. „Medieval Medicine’s Response to the Black Death”. U: *The Black Death*, uredio Don Nardo, 57-64. San Diego: Greenhaven Press, 1999.

Milošević, Ante, ur. *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.

Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 13. *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, svezak 2, uredio Franjo Rački. Zagreb: JAZU, 1882.

Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 27. *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, svezak 3, uredio Josip Gelcich. Zagreb: JAZU, 1895.

Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 28. *Monumenta Ragusina – Libri reformationum*, svezak 4, uredio Josip Gelcich. Zagreb: JAZU, 1896.

Nardo, Don. *The Black Death*. Detroit: Gale, Cengage learning, 2011.

Norwich, John Julius. *A History of Venice*. London: Penguin, 2003. [ePub izdanje].

Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392, uredili Nella Lonza i Zdravko Šundrica. *Monumenta historica Ragusina*, knjiga 6. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005.

Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397, uredila Nella Lonza. *Monumenta historica Ragusina*, knjiga 10. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011.

Odluke veća Dubrovačke Republike, knjiga 1, uredio Mihajlo J. Dinić. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje III, knjiga XV. Beograd: SANU, 1951.

Odluke veća Dubrovačke Republike, knjiga 2, uredio Mihajlo J. Dinić. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje III, knjiga XXI. Beograd: SANU, 1964.

P., V. „Jeste li znali da je prva karantena u povijesti patentirana upravo u Hrvatskoj? ‘Ona je naš brend!’”. *Dnevnik.hr*, 29. 3. 2020. Pristup ostvaren 30. 8. 2021. <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/aktualna-svjetska-karantena-patentirana-je-u-1377-dubrovniku---599496.html>.

Pamuk, Şevket. „The Black Death and the origins of the ‘Great Divergence’ across Europe, 1300-1600”. *European Review of Economic History* 11 (2007), br. 3: 289-317.

Pešorda Vardić, Zrinka. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku; Hrvatski institut za povijest, 2012.

Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997.

Ravančić, Gordan. *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.

Ravančić, Gordan. „Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije crne smrti 1348. u Dubrovniku”. U: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojevotv zbornik*, uredio Sašo Jerše, 417-425. Ljubljana: SAZU, 2006.

Ravančić, Gordan. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348. – 1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

Ravančić, Gordan. „Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća”. *Povijesni prilozi* 30 (2011), br. 40: 97-120.

Razzi, Serafino. *La Storia di Raugia*. Lucca: per Vicentio Busdraghi, 1595.

Rheubottom, David B. *Age, Marriage and Politics in Fifteenth-Century Ragusa*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Stipetić, Vladimir; **Vekarić**, Nenad. *Povijesna demografija Hrvatske*. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 11. Zagreb; Dubrovnik: HAZU, 2004.

Varlik, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347-1600*. New York: Cambridge University Press, 2016.

Vekarić, Nenad. „The population of the Dubrovnik Republic in the fifteenth, sixteenth and seventeenth centuries”. *Dubrovnik Annals* 2 (1998): 7-28.

Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika*, svezak 1-11. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011-2019.

Williman, Daniel, ur. *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague. Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center of Medieval & Early Renaissance Studies*. New York: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.

Ziegler, Philip. *The Black Death*. London: Penguin Books, 1998.

Ziegler, Philip. „Educational, Agricultural, and Architectural Impact of the Black Death”. U: *The Black Death*, uredio Don Nardo, 102-108. San Diego: Greenhaven Press, 1999.

Gordan Ravančić*

Plague Epidemics in Dubrovnik during the Second Half of the 14th Century

How Reliable are Chroniclers' Records as a Source for Studying Epidemics?

Summary

A comparison of various Dubrovnik sources relevant for the second half of the 14th century has established that the chroniclers' records of epidemics that struck Dubrovnik during that time must be taken with a grain of salt. It is necessary to double-check the data provided by the Dubrovnik chronicles, especially by juxtaposing them with the information provided by the minutes of Dubrovnik's councils from the same period. Unfortunately, such records have not been preserved for a part of the observed period, but last wills can be used as another "corrective" for the accuracy of the chroniclers' records, as their number increased in the years when the City was struck by the epidemic.

Keywords: Dubrovnik, epidemics, plague, chronicles, historical sources

* Gordan Ravančić, Croatian Institute of History, Opatička 10, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: gordan@isp.hr